

Таким чином, виступаючи з позицій парламентської демократії, ортодоксального соціал-демократизму в умовах революційних очікувань широких мас населення України, катеринославські соціал-демократи підштовхнули УСДРП, а разом з цим і український політичний бомонд, серед представників якого спостерігалися хитання і невпевненість щодо подальшого курсу УНР, до орієнтації не на власні внутрішньоукраїнські суспільні сили, а на зовнішні, передусім антантівські сили. Логічним продовженням цьо-

го курсу можна вважати вихід невдовзі після закінчення Трудового Конгресу представників УСДРП і УПСР з уряду та сформування «правого» кабінету С.Остапенка для полегшення переговорів з представниками Антанти. Все це лише зробило неминучою перемогу більшовиків в Україні та обумовило безплідність подальших зусиль українських національних, перш за все соціалістичних, сил реалізувати свій ідейний потенціал у революційних подіях 1919-1920 років.

Джерела та література:

1. Винниченко В. Відродження нації. В 3 т. - К.: Вид-во політ. літ. України, 1990. - Т.3. - 542 с.
2. Висоцький О.Ю. Історія Катеринославської організації УСДРП у 1915 році // Наддніпрянський історико-краєзнавчий збірник. Вип.1: Матеріали Першої міжрегіональної історико-краєзнавчої конференції (8-9 жовтня 1998 р., м.Дніпропетровськ). - Дніпропетровськ: Дніпропетровський держуніверситет, Етюд-Сервіс, 1998. - С.154-161.
3. Голос робітника. - Орган Катеринославської організації УСДРП. - Катеринослав. - 1918.
4. Декларація фракції Незалежних УСДРП. - ЦДАВО України, ф.4453, оп.1, спр.15, арк.107.
5. Записка об украинском движении за 1914-1916 годы с кратким очерком истории этого движения, как сепаратистско-революционного течения среди населения Малороссии // Український археографічний збірник. - Т.1. - К.: Археографічна Комісія Української Академії Наук, 1926. - С.274-354.
6. Любінський М. Закон і влада // Трудова республіка. - 1919. -13 лютого.
7. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917-1921. - Ч.І: Центральна Рада, Гетьманщина, Директорія. - Мюнхен: Прометей, 1950. - 209 с.
8. Наша справа. - Орган Катеринославського комітету УСДРП. - Катеринослав. - 1918.
9. Робітнича газета. - Орган ЦК УСДРП. - Київ. - 1918-1919.
10. Стенограма І-го Установчого з'їзду УКП 22-24 січня 1920 р. - ЦДАГО України, ф.8, оп.1, спр.1, арк.1-129.
11. Степаненко А. Фракція Української партії соціалістів-революціонерів ц.т. на Конгресі Трудового Народу України // Трудова республіка. - 1919. - 13 лютого.
12. Феденко П. Ісаак Мазепа - борець за волю України. - Лондон: Наше слово, 1954. - 228 с.
13. Феденко П. Повстання нації // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879-1926). - К.: МП «Фенікс», 1992. - С.76-108.
14. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917-1920 рр. - Нью-Йорк: Вид-во Чарторийських, 1969. - Т.4. - 192 с.
15. Червоний прапор. - Орган Організаційного Комітету фракції незалежних УСДРП. - Київ. - 1919.

Р.Ю. ВАСКОВСЬКИЙ

ПІВРОКУ З ЖИТТЯ КАТЕРИНОСЛАВА

(ОСІНЬ 1918 – ВЕСНА 1919 Р.)

Васковський Ростислав Юрійович – доцент кафедри загальноправових дисциплін Дніпропетровського юридичного інституту МВС України, кандидат історичних наук

Консервативний внутрішній курс уряду гетьмана Української Держави Павла Скоропадського, котрий прийшов до влади в Україні внаслідок державного перевороту 29 квітня 1918 р., мав за мету насамперед відновлення приватної власності на землю та свободи торгівлі. Це знайшло свій вираз у поверненні поміщикам їхніх земельних володінь, а міській буржуазії – фабрик і заводів. В очах народних мас дії уряду асоціювалися з каральними експедиціями, контрибуціями, конфіскаційними акціями поміщиків (що намагалися повернути собі втрачене за час революційних катаклізмів), знущанням не тільки над здобутками селян і робітників, але й над самим їх життям. Не див-

но, що в Україні одне за одним почали спалахувати селянські повстання проти режиму та відбуватися робітничі страйки.

Разом з тим, останні не могли суттєво вплинути на погіршення соціально-економічної ситуації в країні. Київський присяжний довірений А.Гольденвейзер згадував, що «доба гетьмана, дійсно, характеризується певним економічним піднесенням... Промислові й торговельні кола, з одного боку, були наближені до можновладців і впливали на останніх у вигідному для себе напрямі; а з іншого – забезпечений збут всіляких товарів у Німеччину й Австрію створював і в суто економічному сенсі вельми сприятливу кон'юнктуру для нашого краю» [6, 38-39].

Не був винятком у цьому відношенні і Катеринослав. Викладач місцевого університету Г.Ігренєв, який дістався сюди з Радянської Росії, відмічав, що «після радянського голодування вражала фантастична дешевизна цін на істивні припаси та величезна кількість їх на ринках. Катеринослав був завалений білими булками, молочними продуктами, ковбасами, фруктами й вважався у продовольчому відношенні найблагоприятнішим пунктом України» [10, 234].

Восени 1918 р. внутрішнє становище Української Держави набуває усіх ознак політичної кризи. Несприятлива міжнародна ситуація через очевидну поразку у першій світовій війні Німеччини й Австро-Угорщини – основної опори гетьманського режиму, відсутність у останнього міцної боєздатної армії каталізували розповсюдження повстанських настроїв серед українського населення. Опозиційні уряду політичні сили представляв Український національний союз (УНС). Саме на таємному засіданні УНС 14 листопада 1918 р. було утворено революційний орган – Директорію, що за місяць, на хвилі очоленого нею протигетьманського повстання, перебрала владу у державі, відновивши Українську Народну Республіку (УНР).

У Катеринославській губернії, за словами члена місцевого комітету Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП) Ісаака Мазепи, «гетьманський режим почав розкладатися і падати ще до оголошення повстання Директорією» [11, 60]. Наприкінці вересня 1918 року засновано Катеринославську філію УНС, до якої увійшли представники 9 провідних українських партій і організацій. Головою було обрано місцевого громадського діяча, інженера Івана Трубу [12, 1918, 8 жовтня].

Ще до появи відозви Директорії з закликом до повстання у Катеринославі утворився Український республіканський кіш, що стояв на платформі УНС, очолюваний Миколою Горобцем. У місті йому протистояли кілька противників – гетьманська Державна варта, VIII офіцерський корпус, австрійська залога і робітничі загони Червоної гвардії. Тому на нараді політичних партій, які склали Катеринославську філію УНС, було вирішено делегувати в Київ І. Мазепу та І. Трубу для отримання директив з центру, а також, по можливості – збройної допомоги для захоплення влади у губернії.

Делегати прибули в столицю 15 листопада 1918 р., тобто вже після ухвали УНС рішення про початок антигетьманського повстання. Тож замість військової допомоги у Катеринослав прибули старшини М.Савченко і А.Гулий-Гуленко, за участю яких тут було створено Штаб українського республіканського війська на Катеринославщині (пізніше згадуваний як Штаб республіканських військ Катеринославщини – ШРВК). Начальником штабу призначено М.Савченка, командуючим республіканськими війська-

ми (йшлося про повстанців Директорії УНР) – А.Гулого, його заступником – М.Горобця, а керівником політичного відділу – П.Васильюка. Штаб розташувався у готелі «Асторія» [4, 84].

Державна варта Катеринослава зробила спробу перешкодити утворенню республіканських загонів й у ніч з 19 на 20 листопада вирішила розправитися з повсталими. Але козаки ШРВК випередили їх і з'ясувавши, що військові частини не підтримуватимуть вахтовиків, запропонували останнім скласти зброю. «У відповідь на це варта відкрила стрілянину з рушниць і кулеметів. Козацтво не довго змагалось за вартою й примусило її здати зброю» [9, КП – 3326, Арх. – 1842], – розповідає листівка Штабу українського республіканського війська на Катеринославщині (тут і надалі стилістичні особливості документів збережено. – Р. В.).

Прибічники гетьманського режиму в губернії ще намагались якось виправити становище та втримати владу у своїх руках. Губернський староста генерал-майор Ф.Черніков 20 листопада видав розпорядження, в якому сповістив населення, що за наказом гетьмана П.Скоропадського він є «головним начальником Катеринославської губернії», тому закликав усіх її мешканців допомагати йому встановлювати лад і порядок [12, 1918, 29 листопада].

Староста мав підстави для оптимізму: на його прохання в середині листопада 1918 р. Рада міністрів Української Держави ухвалила закон про відпуск Катеринославському губернському земству позики у розмірі 3 млн. карбованців на потреби охорони громадської безпеки та порядку в межах Катеринославщини [16, ф. 1064, оп. 1, спр. 156, арк. 1].

Однак сил у старій владі вже не було – VIII корпус заявив про своє бажання приєднатися до Добровольчої армії генерала А.Денікіна, загони якої формувалися на Дону, а австро-німецькі війська дотримували нейтралітет. 27 листопада Ф.Черніков з тривогою повідомляв у Київ: «Частина губернії охоплена повстанським рухом петлюрівських, більшовицьких і анархістських банд: грабунки носять стихійний характер. У Катеринославі вокзал і частина міста, що прилягає до нього, міст на Дніпрі і Амур-Нижньодніпровськ у руках залізничної охорони, яка складається з петлюрівців і червоногвардійців... Більшовики і анархісти виявили діяльність, захопивши Брянський район, Новомосковськ, Олександрівськ, Павлоград, частина Катеринославського повіту в руках повстанців; варта і адміністрація частково арештовані, частково розбіглися» [Цит. за: 5, 49-50].

Незабаром у Катеринославі цілком мирно було встановлено владу прихильників відновлення Української Народної Республіки. 3 грудня 1918 р. відбулося об'єднане засідання міської думи і губернської земської управи. На ньому на посаду помічника катеринославського губер-

нського комісара було обрано п. Яценка, котрий мав тимчасово виконувати обов'язки комісара губернії. Питання про обрання останнього на засіданні не ставилося. Справа в тому, що, згідно телеграми голови Директорії В. Винниченка, розіслані по філіях УНС, Директорія повинна була сама «в кожному окремому випадкові призначати й затверджувати всіх губернських та повітових комісарів, зазначивши їх політичне кредо, освіту і службовий стаж» [12, 1918, 29 листопада].

У наказі Яценка від 4 грудня були окреслені першочергові заходи нової влади: на території Катеринославській губернії відновлювалися скасовані гетьманським урядом міські та земські самоврядування; з посад звільнялися старости і заступники старост повітів Катеринославщини, а їх розпорядження, видані після 26 листопада 1918 р., вважалися за такі, що втратили чинність; Державній скарбниці та відділенням Державного банку наказувалося закрити усі кредити губернського й повітових старост – натомість право порядкування цими кредитами діставали губернський комісар і голови повітових земських управ. Редакторам газет, що виходили у Катеринославській губернії, пропонувалося ніяких розпоряджень чи то губернського і повітових старост, чи то гетьманського уряду не друкувати [8, ф. 615, оп. 1, спр. 3, арк. 1].

А тим часом упродовж усього революційного періоду в Катеринославі активно діяли прибічники більшовизму. З кінця XIX ст. місто стає одним з найбільших промислових центрів півдня Російської імперії, що обумовило значний рівень концентрації робітників на підприємствах. У свою чергу, чималий пролетаріат створював благодатний ґрунт для поширення тут радикальних соціалістичних ідей. Утворені у Катеринославі загони Червоної гвардії обрали своїм осередком територію Брянського заводу (з 1922 р. – завод ім. Г.І.Петровського) і, за словами українського соціал-демократа Панаса Феденка, «перешкождали рухові поїздів на північ від Катеринослава» [15, 46]. 1 грудня 1918 р. відбулася загальноміська конференція Комуністичної партії (більшовиків) України (КП(б)У). На ній було обрано Катеринославський губернський комітет КП(б)У, а також ухвалене рішення про організацію виборів до Ради робітничих і червоноармійських депутатів Катеринослава як альтернативної влади у місті. У резолюції конференції, зокрема, відзначалося, що «необхідно озброюватися, організувати Червону Армію і вести нещадну громадянську війну з українською чорною зграєю та представниками Центральної ради (тобто з прибічниками Директорії. – Р. В.)» [7, 62].

5 грудня у губернського комісара відбулася нарада політичних партій, на якій обговорювалося питання протидії більшовизму. Як повідомляла катеринославська газета «Приднепровс-

кий край», представники усіх партій, що мали воєнізовані загони, висловилися за боротьбу з більшовиками. Вночі з 5 на 6 грудня повинні були бути роззброєні всі більшовицькі загони у Катеринославі, Кайдаках, на Брянському заводі й Амур-Нижньодніпровську. Був вироблений план спільних дій і віддані бойові накази. Проте увечері того ж дня командування VIII корпусу запросив до себе міський голова та сповістив про те, що петлюрівці відмовилися роззброювати більшовиків і заявили, що у першу чергу питання стоїть про роззброєння VIII корпусу [8, ф. 24, оп. 1, спр. 264, арк. 10].

Що ж саме спонукало козаків змінити свою позицію? «Наша справа», орган Катеринославського комітету УСДРП, подає таке пояснення: «В одному місці не можуть жити дві ворожі військові організації. Повинно було дійти до бою. Тим більше, що на республіканське козацьке військо налягає ще й друга сила – більшовицькі червоногвардійці. Не було б кращої зброї у більшовиків проти республіканського війська, як те, що, мов, українські козаки не хочуть роззброїти гетьманських офіцерів» [12, 1918, 9 грудня]. Тож зранку 6 грудня, після відмови VIII корпусу скласти зброю, розпочався бій. Він тривав цілий день і був припинений після погрози австрійського військового командування обстріляти місто важкою артилерією. Наступного дня VIII корпус пішов з міста, але частина його солдат лишилася та перейшла до республіканських загонів.

12 грудня 1918 р. наказом Директорії УНР комісаром Катеринославської губернії призначено Д. Кондратенка, якому виконуючий обов'язки губернського комісара Яценко склав свої повноваження. Новопризначений комісар наказав начальникам інституцій усіх відомств губернії зробити йому доповідь про стан доручених їм установ; у свою чергу, всі колишні представники гетьманської влади повинні були, під загрозою карної відповідальності, з'явитися для складання справ [8, ф. 615, оп. 1, спр. 3, арк. 2]. Поступово також обрано й затверджено повітових комісарів Катеринославщини.

Однак налагодити мирну роботу новій владі до кінця року так і не вдалося. Незабаром у Катеринославі стався ще один військовий інцидент. Німецько-австрійські війська, згідно домовленості між Директорією УНР і вищим німецьким командуванням в Україні мали евакуюватися додому. Штаб республіканських військ Катеринославщини зажадав від австрійських військових частин, які стояли у Катеринославі складення зброї. Коли ж ті категорично відмовилися, між загонами республіканців та австрійською залогою сталася сутичка. За кілька годин бій скінчився і, як згадував начальник політичного відділу ШРВК П. Василюк, «ми мали в руках цілу дивізію німців з 18 гарматами, біля 40 кулеметів, кілька панцерних авто-

мобілів, силу набоїв, гранат, револьверів і т. д.» [4, 85]. (Цікаво, що республіканці настійливо називають австрійських вояків, розквартированих у Катеринославській губернії, німцями, очевидно не вбачаючи різниці між ними. Натомість достеменно відомо, що згідно з Військовим погодженням між німецьким і австро-угорським військовим командуванням про поділ України на сфери впливу, укладеним у березні 1918 року, у Катеринославській губернії мали розташовуватися саме австрійські частини [2, 1932, №1-2, 88]. Цей факт, до речі, підтверджують і спогади Г.Ігреньова). Після роззброєння іноземних вояків, з метою запобігти можливим ексцесам з боку петлюрівців, отаман Гулий видав наказ військам Катеринославського коша, що «кожний козак, зачепивши німецького солдата, негайно буде відданий військово-польовому суду» [14, 1918, 22 грудня].

Однак цим моментом вирішили скористатися більшовики. На залізничній станції Запоріжжя на обеззброєних вояків-австрійців ними був вчинений напад – кількох чоловік убито, багатьох поранено й відібрано провіант [14, 1919, 3 січня]. ШРВК ухвалив рішення розправитися з більшовиками, і незабаром увесь вантаж було відібрано. В самому Катеринославі 21 грудня – у день першого засідання Ради робітничих і червоноармійських депутатів – республіканський загін під проводом отамана Захара Малолітки захопив будинок, де проходило засідання Ради, і розігнав його. Після цього козаки розгромили більшовицькі загони на Челівці, через два дні – штаб на фабриці Рудзького (пізніше – завод ім. К.Є.Ворошилова), потім на станції Горяїново, а 25 грудня вигнали більшовиків на лівий берег Дніпра.

Загалом напружену ситуацію боротьби за владу у місті, котра безумовно позначилася і на його мешканцях, влучно характеризує повідомлення з Катеринослава 20 грудня 1918 р., де, зокрема, зазначається: «...У останні 15 діб ми пережили ряд невеличких битв між добровольцями і петлюрівцями. Добровольці пішли з міста. В місті два дні був стан облоги. Тепер чекаємо, що почнуть битися петлюрівці з більшовиками і махновцями... О п'ятій годині починається стрілянина між охороною і грабіжниками. До цієї стрілянини тут вже настільки звикли, що ніхто навіть уваги не звертає. О четвертій годині вечора зовнішній вхід у квартирах зачинається, оглядаються, чи у порядку гвинтівки (у нас у квартирі їх 4 штуки), чергові йдуть на охорону на вулицю, інші мешканці, призначивши чергового по будинку (всередині), лягають спати. Це буквально без перебільшень. Ось таке тепер життя у Катеринославі» [Цит. за: 5, 55].

Тим часом більшовики приймають рішення захопити Катеринослав. Своїх сил, щоб здійснити таку широкомасштабну акцію, у місцевих прибічників комунізму було замало. Відтак вони

вирішують звернутися по допомогу до Нестора Махна, чий повстанський частини, що обрали своїм центром Гуляйполе Катеринославської губернії, на початку грудня 1918 р. стають помітною військовою силою. Хоча в цілому Махно і не стояв на більшовицьких позиціях, проте інтенсивно підтримував гасло відновлення радянської влади. Тож більшовики уклали союз із Махном, погодившись на умову визнати Н.Махна головнокомандуючим усіма революційними військами губернії.

26 грудня 1918 р. об'єднані сили повстанців повели наступ на місто. У той день Катеринослав мав отримати вугілля зі станції Нижньодніпровськ. Але замість очікуваного вугілля у вагонах, що прибули на катеринославський вокзал, знаходилися махновці. Захопивши вокзал, вони повели наступ далі, бомбардуючи Катеринослав артилерійськими снарядами. Як згадував Г.Ігреньов, «п'ятеро діб з цього моменту, без перелочину, йшла запекла артилерійська стрілянина. Що припало пережити за ці шалені дні, не піддається опису... У перший же день будинок духовної семінарії, в якому розташовувалися гуманітарні факультети університету, отримав 18 пробоїн, з них 8 навиліт. Два снаряди влучили у гуртожиток семінаристів, на щастя, у цей час були канікули, й було вбито лише кілька чоловік. Снаряди розривались у приватних квартирах; кожен день приносив звістки про нові жертви та руйнування. У повітрі стояв нестерпний гул від стрілянини. Шибки у вікнах деренчали і лопалися. Будинки тряслися так сильно, що падали картини зі стін» [10, 237-238].

Увечері 30 грудня місто опинилося в руках повстанців. Того ж дня Катеринославським губернським військово-революційним комітетом був виданий «Бюлетень №1» [3, 1918, 30 декабрю]. У ньому, зокрема, сповіщалося про відновлення радянської влади у губернії, були призначені комендант Катеринослава Микола Хавський та комісаріат (взагалі особу М.Хавського один з мешканців міста, З.Арбатов, у своїх спогадах характеризує як «відомого й кілька разів засудженого Окружним судом конокрада» [1, 88]).

Вже 28 грудня по місту прокотилася хвиля грабунків і погромів. Звичайно, що з цим явищем катеринославці були знайомі й раніше, але вони набули вражаючих розмірів. Причетність своїх вояків до грабунків визнавав і сам Махно, згадуючи, що Озерний базар був ним повністю конфіскований та використовувався як продовольча база. Махновці загострили ситуацію ще й тим, що повілипускати з міської в'язниці усіх, хто там сидів. Більшість в'язнів становили карні злочинці. Як пізніше пояснював сам Махно, «ми випустили арештованих, гадаючи, що хлопці наші (тобто революціонери? – Р. В.), але через день змушений був сам трьох розстріляти за грабунки» [5, 57-58].

Проте встановити радянську владу силами повстанців батьки Махна не вдалося. 31 грудня 1918 р. на допомогу підійшли загін з Верхньодніпровська на чолі з отаманом Саквою і полк Січових стрільців отамана Самокиша з Олександрії, які, за словами П.Василюка, «за півгодини вичистили ціле місто від ворога» [4, 86-87]. Дійсно, відступ з Катеринослава коштував махновцям більш як половини загону – до Гуляйполя повернулося лише 200 чоловік. Розповідають, що, коли Махна спитали, а де ж інші, він відрубав: «У Дніпрі». Катеринославський губернський комітет КП(б)У й утворений при ньому повстанський штаб перебравися до Павлограда. Цей район вони утримали під своїм контролем до приходу регулярних повстанських частин Червоної армії, після чого влилися до її лав.

У Катеринославі та його околицях, хоча і ненадовго, владу Української Народної Республіки було відновлено. Це сприяло активізації суспільно-політичного і культурного життя губернії у січні 1919 року. Щотижня проходили з'їзди та конференції різних політичних партій, наради професійних спілок і товариств; відбулися вибори до Трудового конгресу України, що мав стати, замість Директорії, вищим законодавчим органом республіки. Відбулися щорічні загальні збори міського учительського товариства і збори товариства «Українське видавництво у Січеславі», функціонував катеринославський клуб «Громада» тощо. Активно працював у місті Дмитро Яворницький. Приміром, у газеті «Республіканець» є кілька повідомлень про його діяльність – виступи на зборах архівної комісії, на конференції-лекції для козаків з розповіддю про історію України і Запоріжжя, про обрання Д.І.Яворницького до складу ради краєзнавчої спілки тощо [14, 1919, 11 січня; 14, 1919, 19 січня; 14, 1919, 21 січня].

Однак адміністративна влада у губернії була організована вкрай погано. Звернімося до спогадів Г.Ігренєва: «В установах, очолюваних петлюрівцями, панувала повна безладність. Одна установа не підозривала про існування іншої; кожне відомство зосібна безпосередньо зносилося з Києвом... З установ були вигнані всі службовці, що не володіли українською мовою» [10, 236].

До того ж, часто постанови республіканської влади просто не виконувалися. Так, наприклад, в обіжнику волосним народним управам і комісарам Катеринославського повіту від 16 січня 1919 р. місцевий повітовий комісар зазначав, що часто волосні управи і сільські старости відмовляються допомагати волосним комісарам при виконанні ними службових обов'язків [8, ф. 43, оп. 1, спр. 2, арк. 16]. Та за відсутності реальної сили, котра могла б примусити виконувати розпорядження губернської влади, годі було сподіватися зміни становища на краще.

Невдовзі відносно спокійне життя Катеринослава було порушене – 22 січня 1919 р. група радянських військ Харківського напрямку під командуванням Павла Дибенка зайняла Новомосковськ і Синельникове та повела наступ на губерньський центр. 24 січня сильний артилерійський вогонь змусив Штаб республіканських військ Катеринославщини залишити Амур-Нижньодніпровськ (тоді – приміське селище), а до вечора 25-го радянські війська контролювали весь лівий берег Дніпра й усі найближчі до залізничного моста переправи через ріку. Вранці 26 січня розпочався інтенсивний артобстріл міста, і вже о 15 годині Катеринослав був захоплений більшовицькими загонами [7, 78-79].

Наступного дня відбулося перше засідання Ради робітничих і червоноармійських депутатів Катеринослава, головою якої обрано М.Хавського. На засіданні виконавчого комітету Ради 28 січня були утворені основні управлінські структури, призначені комендант міста (Сергеев) і начальник гарнізону (Язиков) [7, 87].

У перші дні встановлення в Катеринославі радянської влади, відмічав Г.Ігренєв, населення майже не наважувалося з'являтися на вулицях, пам'ятаючи про більшовицько-махновський виступ місяць тому. Незабаром «обиватель відчув деяке полегшення, бо побачив організовану армію та тверду владу. Порівняно не тільки з махновцями, але й з петлюрівцями, червоноармійці справляли надзвичайно дисципліноване враження». Та невдовзі ситуація кардинально змінилась, що було пов'язано з прибуттям сюди з Харкова (на той час – столиці радянської України) сумнозвісної «ЧК» – надзвичайної комісії по боротьбі з контрреволюцією. «Пішли нескінчені арешти і розстріли без суду. Хапали направо й наліво усіх, хто траплявся під руки, не тільки колишніх прибічників гетьмана, але й навіть петлюрівців. Багатьох розстрілювали тут же у надзвичайці, після першого ж допиту, часто з непорозуміння» [10, 240].

Діяльність надзвичайної комісії настільки домінувала у місті, що спочатку заступала собою владу президіуму виконкому Ради робітничих і червоноармійських депутатів. Останній був переобраний 10 лютого 1919 р. Головою став В.Аверін, його заступником – П.Воронцов, а головою надзвичайної комісії обрано В.Валявку. М.Хавський очолив відділ комунального господарства [7, 93; 1, 88-89].

Незабаром мешканці Катеринослава відчували собі і виконавчу владу більшовиків, насамперед у продовольчій сфері. Після заснування міського комісаріату постачання продуктів харчування в губерньському центрі почали швидко танути істивні запаси. Щоденно і з карколомною швидкістю зростали ціни. З метою скасування вільної торгівлі Катеринослав був оточений загороджувальними загонами, що відбирали у селян усі продукти, котрі ті надвозили

до міста на продаж. Чималі міські харчові запаси почали швидко розкуповуватись усілякими закупівельними групами з півночі. Така «допомога», за умови відсутності налагодженого кооперативного апарату в Катеринославі, призвела до того, що, за словами Г.Ігреньова, «багатий у продовольчому відношенні центр плодючого краю був перетворений за короткий термін у голодну пустелю» [10, 240].

Подібні заходи викликала невдоволення радянським режимом, що вилилось у цілу серію антибільшовицьких виступів. Одним з них став заколот Матвія Григор'єва.

«Сталася підла зрада начальника Шостої дивізії М.Григор'єва. Зрадницьки повстав він проти радянської влади, не виконав бойового наказу, не пішов на фронт на допомогу Червоній армії, оголосив похід на Київ, Катеринослав, Полтаву й Одесу...». Так починається наказ Командуючого Українським фронтом Володимира Антонова-Овсієнка, виданий у першій половині травня 1919 р. У ньому зазначається, що «Григор'єв та всі його головні помічники оголошуються поза законом і повинні бути винищені. Кожний, хто йде за Григор'євим, хто підбурює на бунт проти радянської влади – зрадник й має бути вбитий на місці» [7, 124]. То хто ж був цей бунтівний командир, на прибічників якого чекало таке суворе покарання?

Вперше ім'я Матвія Григор'єва зустрічаємо у листопаді 1918 року під час протигетьманського повстання. Тоді М.Григор'єв, колишній штабс-капітан російської армії, став на чолі одного з численних повстанських загонів, що наче гриби, виростали в Україні. Невдовзі він вже командував партизанськими загонами в Олександрійському повіті Херсонщини, об'єднуючи під своїм керівництвом 117 повстанських загонів і груп [13, 17].

Кількість його вояків, а також особиста відвага перетворила нового отамана на помітну фігуру антигетьманського повстання. Це дозволяло йому розмовляти мовою ультиматуму з керівництвом німецьких загонів. Ось, наприклад, уривки лише двох телеграм Матвія Григор'єва, надісланих у другій половині грудня 1918 р. Раді німецьких військових депутатів і німецькому командуванню м. Миколаєва: «Якщо протягом чотирьох днів ви не залишите Миколаєва та Долинської, то жоден з вас не побачить власної батьківщини: за першого ж поруху ви будете винищені без сліду, як мухи»; або ж: «Наказую вам, починаючи з 12 години 31 грудня цього року в чотири дні очистити всі місця вашого перебування і тільки нишком без награваного майна йти додому» [14, 1919, 3 січня].

Поступово зухвалий отаман вступає в конфлікт з Директорією. Причина корінилася у небажанні Григор'єва підкорятися наказам військового командування Української Народної Республіки. Тож, коли останнє заборонило йому

виступати проти десанту французьких військ, який висадився на півдні України у грудні 1918 р., М.Григор'єв зі своїм загоном переходить на бік Червоної армії. На той час червоноармійські війська вели наступ на територію України; 16 січня 1919 р. Директорія офіційно оголосила війну Радянській Росії, що фактично тривала вже майже півтора місяці. У лавах Червоної армії Матвію Григор'єву вдалося втілити у життя те, що не було дозволено йому зробити за Директорією: на початку квітня 1919 р. саме його частини примусили французьке командування спішно евакуювати свої війська з України.

В.Антонов-Овсієнко дозволив Григор'єву реформування підлеглих йому частин у бригаду, яку було включено до складу Задніпровської дивізії. Укритий ореолом слави, Матвій Григор'єв повернувся до рідних міст. А проте тут він застає чергову хвилю селянських повстань, спричинених політикою радянської влади в українських губерніях. Зголодніла і виснажена Північ вимагала одного – хліба, і тому всі дії її представників були спрямовані на вилучення і вивіз у Радянську Росію якомога більшої кількості українського зерна. Для досягнення цієї мети більшовики не гидували будь-якими засобами. Однак терор Надзвичайної комісії та діяльність продовольчих експедиторів мали зворотній результат: у другій половині квітня 1919 року по всій Україні розпочалися масові повстання. За відсутністю зброї повстанці воювали вилами, сокирами та заступами, – як свідчили чекісти, «все селянство охоплене повстанням... основне гасло «Геть іноземне засилля, комуністів і жидів» (антиєврейські настрої пояснювалися надмірно високою часткою представників єврейської національності серед радянських емісарів).

7 травня 1919 р. М.Григор'єв підняв вірні йому частини на боротьбу проти існуючої влади. Того дня він дістав наказ йти маршем у Бессарабію, але відмовився виконати його. Через два дні в Єлисаветграді Григор'єв оголосив маніфест «До українського народу» із закликом боротися проти комун, надзвичайки і комісарів, організувати Ради з представників усіх партій, крім більшовиків, а також з безпартійних, що підтримують радянську владу.

У своєму розпорядженні бунтівний отаман мав 20 тис. вояків, 6 бронепоездів, понад 50 гармат і 700 кулеметів. Цей заколот у тилу радянських військ став найбільш масштабним у Червоній армії, а його раптовість дозволила Матвію Григор'єву швидко розширити район виступу. Повстанці захопили Миколаїв, Херсон, Кременчук, Умань, Черкаси та Катеринослав. Взагалі вся Катеринославська губернія знаходилася в центрі бойових дій з 10 по 20 травня.

У самому Катеринославі більшовики, отримавши повідомлення про наближення григор'євських загонів, вирішили повністю залишити

місто. Г.Ігренев згадував: «За один вечір зі швидкістю блискавки з Катеринослава зникли всі радянські діячі. Безперервно тяглися валки, наповнені радянським майном. Евакуйовані були навіть радянські вівіски, так що за кілька годин у Катеринославі не було й сліду перебування комуністів» [10, 242].

Проте успіхи Григор'єва не об'єднали довкола нього антибільшовицькі сили. Більша частина з них не надала йому своєї підтримки, шоквана антисемітськими закличками, погромами, мародерською і терористичною практикою повстанців: так, лише за три дні, 15-17 травня, вони розстріляли 1526 радянських представників.

Долаючи першу розгубленість, більшовицьке командування зосередило сили для приду-

шення виступу й у третій декаді травня розгромили основні сили григор'євців біля Кобеляк на Полтавщині. Григор'єв з нечисленними вже загонами відступив на Херсонщину. В липні він зробив спробу приєднатися до махновців, але за наказом Нестора Махна, котрий публічно засудив його заколот, був убитий. Однак виступ Григор'єва мав свої наслідки: саме він став на перешкоді просуванню Червоної армії далі на захід для підтримки лівих заколотів у Німеччині й Угорщині й поширення «світової революції» в Європі. А вже незабаром у половині 1919 року радянська влада в Україні була повалена завдяки наступу Добровольчої армії генерала Антона Денікіна. На Україну, у тому числі й на Катеринославі, чекала нова окупація...

Джерела та література:

1. Арбатовъ З. Ю. Екатеринославъ 1917-22 г. г. // Архив русской революции. В 22 т. - Т. 11-12. - М.: «Терра»: Политиздат, 1991. - С. 83-148.
2. Архів Радянської України.
3. Бюллетень (орган Екатеринославского губернского военно-революционного комитета).
4. Василюк П. Катеринославські події // Ісаакові Мазепі на вічну пам'ять. - Мюнхен; Лондон: Наше слово, 1973. - С. 77-88.
5. Верстюк В.Ф. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918-1921). - К.: Наукова думка, 1991. - 368 с.
6. Гольденвейзер А.А. Из киевских воспоминаний (1917-1920 гг.) // Революция на Украине по мемуарам белых / Сост. С.А.Алексеев, под ред. Н.Н.Попова. - К.: Политиздат Украины, 1990. - С. 1-63.
7. Гражданская война на Екатеринославщине (февраль 1918-1920 гг.). Документы и материалы / Ред. М.А.Штейн. - Днепропетровск: «Промінь», 1968. - 358 с.
8. Державний архів Дніпропетровської області.
9. Дніпропетровський історичний музей ім. Д.І.Яворницького.
10. Ігреневъ Г. Екатеринославскія воспоминанія (августъ 1918 г. - іюнь 1919 г.) // Архив русской революции. В 22 т. - Т.3-4. - М.: «Терра»: Политиздат, 1991. - С. 234-247.
11. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції, 1917-1921. - Т.1. Центральна Рада - Гетьманщина - Директорія. - Прага: Пробоем, 1942. - 212 с.
12. Наша справа (орган Катеринославського комітету УСДРП).
13. Раковський М. Ю., Трубочанінов С. В. Табір контрреволюції на півдні України в період інтервенції Антанти // Український історичний журнал. - 1989. - №11. - С. 13-24.
14. Республіканець (орган Штабу республіканських військ Катеринославщини).
15. Феденко П. Ісаак Мазепа - борець за волю України. - Лондон: Наше слово, 1954. - 228 с.
16. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.

Д. В. АРХІРЕЙСЬКИЙ КАТЕРИНОСЛАВ ЧЕКІСТСЬКИЙ (1920-1921)

Архірейський Дмитро Володимирович - викладач кафедри соціально-політичних дисциплін Академії митної служби України

П'ятий прихід більшовиків у Катеринославі* відбувся наприкінці 1919 р. В ході наступу на білих 29 грудня ними було захоплено міський залізничний вокзал, а наступного дня вже у всьому місті відновилась радянська влада.

Історія Катеринослава доби революції і громадянської війни - історія калейдоскопічна і

дивна. Влада у місті змінювалася близько півтора десятка разів, і населення, переважно аполітичне, мусило не просто спостерігати, а на власній шкурі випробувати «внутрішню політику» кожного режиму. Ще б пак, адже ніяка влада не те, щоб існувати, мислитися не може без «народу». А в час гострої військово-політичної конкуренції населення ставало, як завжди в подібних ситуаціях, основною жертвою чужої гри. Відповідні статистичні дані по Катеринославу чудово ілюструють це. Якщо в середині 1917 р. населення міста складало бл. 217 тис.

* Чотири попередні відбулись: 28 грудня 1917 р., 27-29 грудня 1918 р. (разом з махновцями), 26 січня 1919 р., 14 травня 1919 р. (після того, як з міста було вибито війська отамана Н.Григор'єва).